



Acta Publica

RAPPORT 2024:02

Godtyckligt dömda

En undersökning av hur rättsväsendet hanterar brottsmisstänkta
med intellektuell funktionsnedsättning

-
- Hundratals personer med intellektuell funktionsnedsättning har ställts inför rätta de senaste fem åren
 - Nära var fjärde fällande dom tar inte hänsyn till funktionsnedsättningen vid straffmätning eller påföljdsval
 - Minst 97 personer med intellektuell funktionsnedsättning har dömts till fängelse de senaste fem åren
 - Personer med intellektuell funktionsnedsättning utnyttjas i andras kriminalitet

Sammanfattning

Sedan 60 år tillbaka har personer med intellektuell funktionsnedsättning, oavsett nivå, kunnat ställas inför rätta för brott, och sedan drygt 30 år tillbaka gäller samma påföljdsregler för gruppen som för andra åtalade. Trots att flera statliga utredningar pekat ut detta som problematiskt, saknas anpassade påföljder och tydliga riktlinjer för hur domstolar och kriminalvård ska förhålla sig.

I Acta Publicas stora granskning framgår att nära var fjärde fällande tingsrättsdom inte tar hänsyn till funktionsnedsättningen vid straffmätning, som för mildrande omständighet, eller vid påföljdsval. En fördjupad granskning av 90 individer visar dessutom att återfallsförbrytare med intellektuella funktionsnedsättningar bemöts olika från dom till dom, när det kommer till om hänsyn tas till funktionsnedsättningen. Det förekommer vidare att intellektuellt funktionsnedsatta döms utan att domen över huvud taget nämner deras funktionsnedsättning, än mindre tar hänsyn till den. Godtyckligheten är påfallande.

Granskningen visar vidare att intellektuellt funktionsnedsatta utnyttjas i andras brottslighet, bland annat för penningtvätt och förvaring av narkotika och vapen – och döms för det. Det framgår även att intellektuellt funktionsnedsatta förekommer i den nätverkskriminella miljön där de riskerar att utnyttjas i grova brott.

Minst 673 personer med intellektuell funktionsnedsättning, IF, av varierande grad, har de senaste fem åren ställts inför rätta för brott. 30 av dessa beskrivs ha en medelsvår intellektuell funktionsnedsättning, vilket ibland jämförs med den kognitiva utvecklingsnivån hos en 6-8-åring.¹

Brotten varierar från lindriga till grova. I flera fall har de åtalade handlingarna begåtts på gruppbofästäder, inom daglig verksamhet eller i särskolan. Också påföljderna varierar. Några exempel från granskningen:

– En kvinna med svårigheter att se konsekvenser av sitt agerande blir arg på en gruppbofästadsanställd och kastar en kopp i golvet som studsar och träffar en ugnslucka som går sönder. Hon åtalas för skadegörelse och döms till villkorlig dom och måste betala skadestånd till kommunen.²

1 Region Uppsala, Infoteket om funktionshinder, Intellektuell funktionsnedsättning. Länk hämtad 19 mars 2023, [länk](#)

2 Södertörns tingsrätt, 2019

– En ung man med Downs syndrom döms till skyddstillsyn för sexuell ofredande mot en särskolekamrat. Han förstår inte rättsprocessen men tycker det är väldigt jobbigt.³

– En man som utnyttjats i ekonomisk brottslighet på företaget där han har sin dagliga verksamhet döms till fängelse för medhjälp till grovt skattebrott.⁴

– En man med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning döms för ett brott med ett straffvärde på en månads fängelse och överlämnas till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. 4,5 år senare är han fortfarande kvar inom rättspsykiatri.⁵

Vissa av de åtalade har så låg funktionsnivå att det väcker frågan om rättsväsendet verkligen är rätt plats att hantera de händelser som föranlett åtalet. Många av de åtalade har ett stödbehov som rättsväsendet inte är anpassat för att möta. Det framgår tydligt av granskningen att det saknas påföljder som är anpassade för gruppens behov, både när det kommer till frivårdande och frihetsberövande påföljder.

Utifrån en granskning av 488 domar kan vi se att minst 97 personer med intellektuell funktionsnedsättning under perioden 2019-2023 har dömts till fängelse och minst 29 till rättspsykiatrisk vård. Minst 100 personer med intellektuell funktionsnedsättning som under samma period åtalats för brott har också begärts häktade. Varken häkten, fängelser eller rättspsykiatri är anpassade för gruppens behov.

I närtid innan den här rapporten släpps har flera domstolar i landet omtolkat sitt förhållningssätt till Sveriges 250-åriga och grundlagsskyddade offentlighetsprincip, och bedömt att EU-rätt har företräde. Det har bland annat fått till följd att förbehållsbeslut har fattats som säger att medier inte får ha tillgång till fullständiga register med fällande brottmålsdomar för journalistisk granskning. Acta Publica vill därför understryka att den här rapporten, som blottlägger domstolarnas oförmåga att hantera några av samhällets mest skyddslösa människor, aldrig hade kunnat färdigställas om den lagtolkningen står sig. Det skulle innebära ett mer slutet samhälle där granskning av statens mest ingripande beslut mot medborgarna kraftigt försvåras.

3 Vänersborgs tingsrätt, 2023

4 Göteborgs tingsrätt, 2016

5 Södertörns tingsrätt, 2019

Om Acta Publica

Acta Publica är Sveriges ledande researchföretag. Vi erbjuder uppkoppling till Sveriges största privata dokumentarkiv, professionell research, kartläggningar och bakgrundskontroller.

Acta Publicas arkiv innehåller fler än 100 miljoner inskannade myndighetsdokument, insamlade under mer än 20 år från fler än 600 olika myndigheter. Vi har därutöver uppkoppling till folkbokföring, företagsfakta och andra externa databaser.

Med eget underrättelsearbete kartlägger Acta Publica fortlöpande organiserad brottslighet och aktörer inom religiös och politisk våldsbekämpande extremism. Kartläggningarna syftar till att identifiera individer, bolag och organisationer som utgör annars svårdetekterad risk och som hotar det demokratiska samhället.

Pro bono publico använder vi vår researchkapacitet och våra informationstillgångar till att undersöka företeelser och förhållanden i samhället som annars inte hade blivit belysta. Denna rapport är ett exempel på detta arbete. Fler rapporter finns för gratis nedladdning på vår hemsida, där läsaren också kan sätta upp sig på en sändlista för kommande rapporter.

Acta Publica är bifirma till Panoptes Sweden AB. Ansvarig utgivare är Mikael Ekman.

Innehållsförteckning

Sammanfattning.....	2
Om Acta Publica	4
Inledning	6
Intellectuell funktionsnedsättning	9
Relevanta lagrum	11
Syfte	14
Metod	15
Intellectuellt funktionsnedsatta utnyttjas i andras brottslighet.....	17
De tillräkneliga – ställda inför rätta	24
Godtyckligt dömda – granskning av domar	31
Anpassade påföljder saknas.....	45
Avslutande diskussion	48

Inledning

Sommaren 2023 slog polisen till mot en lägenhet i södra Stockholm. I lägenheten fanns kulsprutepistoler, ammunition och elsparkcyklar. Tre män greps vid tillslaget och i mars 2024 dömdes de för förberedelse till mord. Måltavlan var den man vars pappa sköts ihjäl några timmar efter att mannen blivit efterlyst av polisen i ett tv-program. Foxtrotnätverket var uppdragsgivare för mordkommandot och måltavlan tillhörde Vårbynätverket.

En detalj i målet sticker ut bland de senaste årens gängrelaterade dåd. En man med intellektuell funktionsnedsättning hade rekryterats till morduppdraget.

Av förundersökningsprotokollet framgår att mannen bor i en LSS-bostad med personal och är beviljad daglig verksamhet. Mannens bror uppger i polisförhör att han tror att brodern har känt sig tvungen att ta på sig uppdraget på grund av en skuld.

I målet var mannen inte bara gärningsperson, utan även brottsoffer, då han har hotats och fått en pistol i munnen av sina målskamrater. Målskamraterna dömdes för grovt olaga hot mot honom, utöver mordförberedelserna. Den intellektuellt funktionsnedsatte mannen dömdes till fängelse. Domstolen satte ned straffet, med hänsyn till hans funktionsnedsättning och till att han har lämnat uppgifter som varit av betydelse för utredningen, från elva till fem år.

I den här rapporten har Acta Publica granskat hur rättsväsendet hanterar personer med intellektuell funktionsnedsättning som åtalas och döms för brott, genom att gå igenom 312 personutredningar och 488 brottmålsdomar, från perioden 2019-2023, där det framgår att den åtalade har en intellektuell funktionsnedsättning.

Gruppens rättssäkerhet har återkommande debatterats genom åren.

När brottsbalken infördes 1965 togs uppdelningen mellan otillräkneliga och tillräkneliga lagöverträdare bort. Alla straffmyndiga skulle nu betraktas som tillräkneliga och kunna ställas inför rätta och dömas för sina handlingar. Detta skiljer ut Sverige från de flesta andra länder i världen.

Däremot råder ett ”fängelseförbud” för personer med allvarlig psykisk störning, som i stället kan dömas till rättspsykiatrisk vård. Alla kan ställas inför rätta för sina brott, men en allvarlig psykisk störning kan alltså påverka påföljden. Personer med intellektuell funktionsnedsättning

ingår i regel inte i gruppen med allvarlig psykisk störning, men kan bedömas göra det om funktionsnedsättningen är tillräckligt svår eller kombinerad med andra psykiska diagnoser. Fram till 1991 kunde intellektuellt funktionsnedsatta dömas till en särskild påföljd: vård i specialsjukhus för psykiskt utvecklingsstörda, men sedan 1991 tillämpas de vanliga påföljdsreglerna också för denna grupp.

Inom rättspsykiatri har omkring fem procent av de intagna intellektuell funktionsnedsättning som huvuddiagnos. Patientgruppens behov kan vara svåra att tillgodose i en rättspsykiatrisk miljö, skriver Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister i sin årsrapport för 2022.⁶ Fokus inom rättspsykiatri är medicinering och psykiatrisk behandling och en funktionsnedsättning går inte att behandla bort.

Varken fängelse eller rättspsykiatrisk vård framstår som en lämplig miljö för intellektuellt funktionsnedsatta med stödbehov. Angående fängelse skrev en statlig utredning 2012:

För personer med utvecklingsstörning eller som har andra typer av psykiska funktionsnedsättningar framstår miljön i en vanlig kriminalvårdsanstalt i många fall som mycket olämplig. På grund av sin funktionsnedsättning kan dessa personer fara mycket illa när de är intagna samtidigt som deras särskilda behov av stöd och service inte kan tillgodoses i anstalten.⁷

Forskare och funktionshinderorganisationer har lyft att personer med måttlig eller svår intellektuell funktionsnedsättning inte bör kunna åtalas för brott, samt att personer med lindrig intellektuell funktionsnedsättning i stället för fängelse eller rättspsykiatrisk vård bör dömas till en ny påföljd, som mer liknar en gruppboende, om än i låst form.⁸

Två statliga utredningar har lyft frågan om ett återinförande av tillräknelighet, samt frågan om en ny påföljd för intellektuellt funktionsnedsatta. I utredningen Psykisk störning, brott och ansvar⁹ från 2002 föreslogs en tredje påföljdsform kallad slutet boende, som mer skulle likna LSS-bostäder, och i utredningen Psykiatri och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd¹⁰, från 2012 föreslogs samma sak igen.

6 Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister, *RättspsyK Årsrapport 2022*, [länk](#)

7 SOU 2012:17, *Psykiatri och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd*, [länk](#)

8 Se exempelvis Riksförbundet FUB, "Personer med svår eller måttlig IF bör inte kunna dömas för brott", 21 april, 2021, [länk](#)

9 SOU 2002:3, *Psykisk störning, brott och ansvar*, [länk](#)

10 SOU 2012:17, *Psykiatri och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd*, [länk](#)

Den här gången med namnet sluten stödenhet. I utredningen gjordes bedömningen att det behövdes ett 30-tal platser totalt i landet.

Ingen av utredningarna ledde dock till några skarpa förslag på området.

Intellektuell funktionsnedsättning

En intellektuell funktionsnedsättning innebär att hjärnans funktioner är nedsatta och att det är svårare att förstå, lära sig och minnas. Ungefär 1-1,5 procent av Sveriges befolkning har en intellektuell funktionsnedsättning. Över 70 procent av dessa har en lindrig intellektuell funktionsnedsättning. Många fler har kognitiva svårigheter, men inte till den grad att det är att betrakta som en intellektuell funktionsnedsättning.

För vissa är diagnosen förknippad med ett annorlunda utseende, som till exempel vid Downs syndrom, men för många är funktionsnedsättningen helt osynlig, vilket kan leda till bristande förståelse från omgivningen.

Intellektuella funktionsnedsättningar brukar delas in i fyra nivåer enligt diagnoskriterierna i DSM-5: lindrig, medelsvår, svår och mycket svår, som beskrivs närmare nedan.¹¹

Lindrig: Personen har inlärningssvårigheter vad gäller abstrakta och teoretiska färdigheter som läsning, skrivning, räkning, begreppslig förståelse av tid och hantering av pengar, vilket medför ett stödbehov. Abstrakt tänkande, färdigheter som planering och prioritering, samt korttidsminne är nedsatt. Personen kan ha svårigheter att uppfatta sociala signaler korrekt och förefaller omogen. Personen löper risk att bli manipulerad av andra. Kan fungera åldersadekvat vad gäller enkla vardagliga uppgifter, men kan behöva stöd i mer komplexa dagliga uppgifter, som handling, resa med kollektivtrafik och handskas med pengar. Kan ofta ha ett enklare arbete, men behöver vanligen stöd för att klara av att bilda familj.

Medelsvår: Inlärningsförmågan ligger på en elementär nivå och behov av kontinuerligt, dagligt stöd finns för förståelsebaserade vardagliga uppgifter. Avviker påtagligt från jämnåriga vad gäller socialt och kommunikativt beteende. Stöd behövs i livsbeslut och betydande socialt och kommunikativt stöd behövs för att personen ska fungera i arbetssammanhang. Personen kan, förutsatt långvarig övning och undervisning,

11 Region Stockholm, Habilitering och hälsa, Diagnoskriterier för intellektuell funktionsnedsättning, länk hämtad den 19 mars, 2023, [länk](#)

delta i hushållsuppgifter och klara vardagliga behov kring ätande och hygien, men behöver ofta påminnelser.

Svår: Omfattande och livslångt stöd behövs för problemlösning i vardagen. Begränsad i tal och kommunikation, som mer fokuseras på här-och-nu-situationer än exempelvis förklaringar. Behöver stöd vid alla vardagliga aktiviteter, som exempelvis påklädning. Utveckling av färdigheter kräver långvarig träning och varaktigt stöd.

Mycket svår: Personen är i alla avseenden beroende av andra för sitt välbefinnande och sin hälsa och säkerhet. Kommunikationen är främst icke-verbal. Kan klara av att använda föremål på ett målinriktat sätt, men samtidigt förekommande motoriska och sensoriska funktionsbegränsningar förhindrar ibland detta.

Ibland anges åldersjämförelser vid beskrivning av graden av intellektuell funktionsnedsättning. Region Uppsalas infotek om intellektuellt funktionshinder anger ungefärlig motsvarighet i ålder på detta sätt: Lindrig 9-12 år, medelsvår 6-8 år, svår 3-5 år, mycket svår 0-2 år. Det kan dock vara vanskligt med jämförelseåldrar när det rör sig om vuxna personer som oaktat sina svårigheter tillägnat sig årtal av erfarenheter och som har rätt till så stor självständighet som möjligt. Det finns stor variation inom respektive grad.

Svårigheten på den intellektuella funktionsnedsättningen tillsammans med omgivningens förmåga till stöd avgör hur mycket personen begränsas av sin funktionsnedsättning och hur självständigt personen kan leva.¹²

Personer med intellektuell funktionsnedsättning omfattas av LSS¹³.

12 Region Uppsala, Infoteket om funktionshinder, Intellektuell funktionsnedsättning. Länk hämtad 19 mars 2023, [länk](#)

13 Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade, förklaras närmare på nästa sida.

Relevanta lagrum

LSS – Lagen om stöd och service för vissa funktionshindrade

LSS är en så kallad rättighetslag som ska garantera personer med omfattande och varaktiga funktionshinder goda levnadsvillkor. Insatser är alltid frivilliga och ska utgå från individens behov. LSS omfattar personer med intellektuell funktionsnedsättning, autism eller autismsliknande tillstånd, personer med betydande begåvningsmässig funktionsnedsättning efter hjärnskada orsakad av våld eller kroppslig sjukdom, samt personer med fysiska eller psykiska funktionsnedsättningar som inte beror på normalt åldrande. De insatser som kan beviljas enligt LSS är bland annat daglig verksamhet, servicebostad, gruppboende.¹⁴

Lagen om stöd och service för vissa funktionshindrade trädde i kraft 1994 mot bakgrund av att personer med omfattande funktionshinder hade sämre levnadsvillkor än andra och mindre möjligheter att påverka sina egna liv. LSS kom till för att stärka funktionshindrades ställning i samhället.¹⁵

Fängelseförbudet

Det så kallade fängelseförbudet i brottsbalken slår fast att den som har begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning i första hand ska dömas till en annan påföljd än fängelse. Rätten får bara döma till fängelse om det finns synnerliga skäl, såsom exempelvis att den tilltalade har begränsat behov av psykiatrisk vård eller att den tilltalade själv har orsakat sitt tillstånd genom rus.¹⁶ Intellektuellt funktionshindrade ingår i regel inte i gruppen som anses ha en allvarlig psykisk störning, men kan räknas dit om funktionsnedsättningen är tillräckligt svår eller kombinerad med andra psykiska diagnoser eller tillstånd.

14 1177.se, Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade, LSS, länk hämtad 19 mars, 2023, [länk](#)

15 SOU 2008:77, *Möjlighet att leva som andra. Ny lag om stöd och service till vissa personer med funktionsnedsättning*, [länk](#)

16 30 kap. § 6 i brottsbalken

Åtalsunderlåtelse och förundersökningsbegränsning

En åklagare kan besluta att inte väcka åtal, så kallad åtalsunderlåtelse, om psykiatrisk vård eller insatser enligt LSS kommer till stånd. Vidare kan en åklagare besluta om förundersökningsbegränsning om det kan antas att åtal för brotten inte kommer att ske.¹⁷

Förmildrande omständigheter

Brottsbalken slår fast ett antal förmildrande omständigheter som särskilt ska beaktas vid bedömningen av ett brotts straffvärde. Däribland om den tilltalade till följd av en allvarlig psykisk störning har haft nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt eller annars ”till följd av en psykisk störning, sinnesrörelse *eller av någon annan orsak*” [egen kursivering] har haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande, samt om ”den tilltalades handlande stått i samband med hans eller hennes *bristande utveckling*, erfarenhet eller omdömesförmåga”.¹⁸ [Egen kursivering]

Billighetsskäl

I brottsbalken anges en rad omständigheter, så kallade billighetsskäl som kan påverka påföljd i lindrigare riktning, som rätten ska beakta vid straffmätningen. Bland de omständigheter som anges finns skrivningarna: ”om den tilltalade till följd av hög ålder eller dålig hälsa skulle drabbas oskäligt hårt av ett straff utmätt efter brottets straffvärde”, samt ”om någon annan omständighet påkallar att den tilltalade får ett lägre straff än brottets straffvärde motiverar”.¹⁹

Vid Frivårdens personutredningar finns ibland en ruta där utredaren ska fylla i om några billighetsskäl har framkommit.

17 Kap. 20 § 7 och kap. 23 § 4 i rättegångsbalken.

18 Kap. 29 § 3 i brottsbalken

19 Kap. 29 § 5 i brottsbalken

Val av påföljd

Det svenska straffsystemet utgår från två påföljder, böter och fängelse, men de påföljder som kan dömas ut är fler. Det så kallade straffmätningssvårde berättar hur mycket brottet motsvarar i antal dagsböter eller dagar, månader eller år i fängelse. Böter gäller för alla brott med ett straffvärde mindre än 14 dagar i fängelse. Böter kan aldrig ersättas av villkorlig dom eller skyddstillsyn. Vid brott på fängelsenivå kan däremot annan påföljd än fängelse väljas, som exempelvis skyddstillsyn (som kan kombineras med samhällstjänst, särskild behandlingsplan eller ett kortare fängelsestraff) och villkorlig dom (som kan kombineras med samhällstjänst). Utöver dessa finns rättspsykiatrisk vård och ungdomspåföljderna (ungdomsvård, ungdomstjänst, sluten ungdomsvård, ungdomsövervakning och straffvarning).

Enligt brottsbalken ska rätten vid val av påföljd fästa särskilt avseende vid omständigheter som talar för en lindrigare påföljd än fängelse.²⁰

20 Kap. 30 § 4 i brottsbalken

Syfte

Syftet med denna rapport är att undersöka hur rättsväsendet hanterar intellektuellt funktionshindrade personer som ställs till svars för brott. Rapporten kartlägger vilka stödbehov som finns i gruppen, om de har frihetsberövats, samt hur rättsväsendet resonerar kring intellektuell funktionsnedsättning som förmildrande omständighet, samt frihetsberövande respektive frivårdande påföljder för en grupp som i stor utsträckning behöver stöd i sin vardag. Fokus är riktat mot personer där det i personutredningar eller domar mellan 2019 och 2023 har framkommit att den tilltalade har någon form av intellektuell funktionsnedsättning.

Gruppens rättssäkerhet har under 2000-talet flera gånger lyfts i både i den allmänna debatten och politiska motioner, samt statliga offentliga utredningar – dock utan att några förändringar har skett.

Metod

Det finns många svårigheter kopplade till att granska rättsväsendets hantering av intellektuellt funktionsnedsatta. Diagnosen framgår inte alltid i de allmänna handlingar som finns att tillgå kring rättsprocesser. Ibland finns diagnosen i ett sekretessbelagt rättspsykiatriskt utlåtande som endast refereras kortfattat i domen utan att det framgår exakt vilka diagnoser personen har. Ibland finns den i en personutredning eller i bilagor från en LSS-enhet som beläggs med sekretess och som endast refereras till som ”personliga omständigheter” i domen.

För att få en uppfattning om hur många personer med intellektuell funktionsnedsättning som ställs inför rätta varje år har Acta Publica dels gått igenom de personutredningar som domstolar ibland begär in från Kriminalvården för att ha som stöd vid påföljdsvalet och dels gått igenom domar där det framgår att den åtalade har en intellektuell funktionsnedsättning. På så sätt kan vi fånga upp både personer där funktionsnedsättningen endast refereras i personutredning, och personer där personutredning inte har gjorts, eller där personutredningen exempelvis har belagts med sekretess.

Utifrån över 65 000 personutredningar från perioden 2019-2023 har vi hittat 312 där det framgår att personen har intellektuell funktionsnedsättning. Därutöver har vi gått igenom 488 brottmålsdomar där det framgår att personen har en intellektuell funktionsnedsättning. Domar och personutredningar har hämtats från Acta Publicas kvalitetssäkrade databas.

Vilket begrepp som har använts skiljer sig åt. I granskningen ingår personutredningar och domar där personen uppges ha en intellektuell funktionsnedsättning, ibland uttryckt som ett intellektuellt funktionshinder, utvecklingsstörning, förståndshandikapp eller mental retardation, de tre senare är äldre begrepp för intellektuell funktionsnedsättning.

Totalt rör det sig om 673 individer. Vissa förekommer i både genomgången av personutredningar och i genomgången av domar och vissa har ställts inför rätta flera gånger under perioden.

Personutredningar och domar där personen endast misstänks ha en intellektuell funktionsnedsättning har gallrats ut och inte tagits med.

I majoriteten av utredningarna och domarna specificeras nivån på funktionsnedsättningen på ett sätt som stämmer överens med de tidigare beskrivna diagnoskriterierna i DSM-5, det vill säga lindrig,

medelsvår eller svår. I vissa används andra ord, såsom lätt, lättare, mild, måttlig, betydande eller genomgripande. I ett stort antal är funktionsnedsättningens nivå inte närmare specificerad. I rapporten används samma ord som domen eller personutredningen använder, där specifikation finns.

Rapporten kartlägger vad som framgår i dom eller personutredning kring personens stödbehov, information om LSS-boende, förvaltare eller god man, särskola och så vidare. Detta för att få en bild av vilka typer av stödbehov som finns i gruppen.

Via Acta Publicas öppna och slutna källor undersöks vidare hur många i gruppen som någon gång har suttit i fängelse, varit häktade och om det finns kopplingar till nätverkskriminalitet.

För att undersöka hur rättsväsendet hanterar den intellektuella funktionsnedsättningen kartläggs huruvida personutredningarna betraktar funktionsnedsättningen som ett så kallat billighetsskäl och om domarna tar hänsyn till funktionsnedsättningen vid straffmätning och påföljd. I personutredningarna framgår detta ofta tydligt, medan det i domarna kan vara mer diffust beskrivet. Även hänvisningar till ”personliga omständigheter” eller ”personlig situation” räknas här som ett hänsynstagande till funktionsnedsättningen, då detta kan antas räknas in i begreppet personliga omständigheter.

Under arbetets gång upptäcktes att det fanns domar mot personer i underlaget, som inte nämnde att de hade en intellektuell funktionsnedsättning. Detta påkallade en fördjupad granskning. Därför har vi valt att följa 90 individer, som har dömts mer än en gång, genom rättsväsendet. För dessa har samtliga domar med straffvärde högre än böter, som kunnat hittas gått igenom. Totalt rör det sig om 494 domar. På detta sätt kan granskningen omfatta även domar där funktionsnedsättningen inte nämns, men där den åtalade de facto har en intellektuell funktionsnedsättning. En intellektuell funktionsnedsättning är beständig och vi kan därför räkna med att individerna har samma funktionsnedsättning varje gång de döms, oavsett om det omnämns eller inte.

Även om urvalet i denna granskning inte lyckas fånga upp samtliga åtalade under perioden som har en intellektuell funktionsnedsättning, är urvalet tillräckligt omfattande för att se mönster och identifiera förekommande problem med rättsväsendets hantering av gruppen.

Allt material som kommer från externa öppna källor källhänvisas löpande i texten. Med respekt för den personliga integriteten och för att undvika identifiering har Acta Publica valt att inte källhänvisa till specifika målnummer i denna öppna rapport.

Intellektuellt funktionsnedsatta utnyttjas i andras brottslighet

Att kriminella utnyttjar personer med intellektuell funktionsnedsättning är ett underutforskat fenomen. Hanna Edberg som är chefsöverläkare inom psykiatri, medicinsk rådgivare till Kriminalvården och forskare på Karolinska institutet, har forskat kring personer med intellektuell funktionsnedsättning inom rättspsykiatri. Hon har uppgett att hon i sitt arbete som psykiatriker på häkte har sett att personer i kriminella kretsar utnyttjar intellektuellt funktionsnedsatta, hon har dock inte gjort någon forskning utifrån denna iakttagelse.²¹

I flera av de personutredningar Acta Publica har gått igenom, uppges att personen är lättledd och riskerar att utnyttjas av andra. Flera domar visar också på att det är ett förekommande fenomen att intellektuellt funktionsnedsatta utnyttjas i andras brottslighet. Acta Publica har identifierat flera brottstyper där detta förekommer. Personer med intellektuell funktionsnedsättning används exempelvis som målvakter i penningtvätt och ekonomisk brottslighet, eller för förvaring av narkotika eller vapen.

I kapitel 23 § 5 i brottsbalken fastslås att om någon har förmått att medverka till brott ”genom tvång, svek eller missbruk av hans ungdom, oförstånd eller beroende ställning” kan straffet sättas under vad som för brottet annars är stadgat och i ringa fall ska personen inte dömas till ansvar alls. I de domar Acta Publica har gått igenom används denna paragraf ytterst sällan.

Narkotika- och vapenbrott

En brottstyp Acta Publica har identifierat, där det förekommer att intellektuellt funktionsnedsatta utnyttjas av andra, är vid förvaring av vapen och narkotika. Acta Publica har noterat flera mål där narkotika eller vapen har förvarats av andra hemma hos intellektuellt funktionsnedsatta.

21 Nationell samverkan för psykisk hälsa, NSPH, podcast 11 februari, 2021, ”Hanna Edberg om rättspsykiatri och intellektuella funktionsnedsättningar”, [länk](#)

Gängets "slagpåse" döms för grovt vapenbrott

En man i 30-årsåldern, med en lindrig intellektuell funktionsnedsättning och ADHD, döms för grovt vapenbrott i ett mål med flera inblandade. Han beskriver sig som gängets slagpåse och berättar att han är rädd för de medåtalade. Vid tiden för domen lever han på skyddad adress. Han uppger att han har hotats att förvara ett kulgevär i sin källare. Efter två veckor tar han mod till sig och berättar om vapnet för sin förvaltare för att "få stopp på allting". Förvaltaren ringer polisen och mannen visar sedan polisen var vapnet fanns. Förvaltaren uppger att mannen lätt blir utnyttjad för att han vill vara till lags, att en av målskamraterna under en längre tid ockuperade mannens lägenhet och att han tidigare har berättat om slag och hot. Tingsrätten slår fast att någon annan har placerat vapnet hemma hos mannen och att han, utifrån vad han tidigare varit med om, inte vågat vägra detta. Han har dock haft vapnet i källaren i två veckor utan att agera. Tingsrätten resonerar vidare att även om han varit rädd, så har någon nöd i lagens mening inte förelegat då en sådan fara ska vara tämligen akut. Han kan därför inte gå fri från ansvar. Hans funktionsnedsättning och det faktum att han via sin förvaltare angav sig själv till polisen sätter dock ner straffet. Han döms till fängelse i nio månader.²²

Meddelande

Hej [] orkar inte mer nu vet inte ska ta vägen nu. Känns allt e blir fel. Med vänlig hälsning, []

Meddelande

Du har gjort rätt [] Fattar du vad som hade hänt om de hade ringt o tipsat polisen om att du hade vapen hemma!! Två år i fängelse för något du inte har gjort!!! DET hade varit för jävligt och då hade du inte pallat mer!
Du har gjort rätt, nu hoppas vi att de tar dem!

Meddelande

Hej! [] ja vet har jätte mycket ångest nu över allt. Vill kunna vara hemma. Allt kom inte fram vad visste. Kanske blir fel ?

SMS-konversation mellan den tilltalade och förvaltaren efter att han berättat om vapnet. Ur förundersökningsprotokollet.

²² Helsingborgs tingsrätt, 2020

Bedrägerier

En annan brottstyp i Acta Publicas granskning, där det framgår att personer med intellektuell funktionsnedsättning uppger sig ha utnyttjats i andras brottslighet är olika typer av bedrägeribrott. I flera av målen är det tydligt att personen med intellektuell funktionsnedsättning inte haft någon egen personlig vinning av bedrägeriet.

Utnyttjades som målvakt på sin dagliga verksamhet – dömdes till fängelse

En man i 50-årsåldern med en ospecificerad intellektuell funktionsnedsättning, boende i en LSS-bostad, får daglig verksamhet på ett åkeri tillhörande en barndomsvän. Mannen kan varken läsa eller skriva, har gått i särskola och har ett alkoholmissbruk. Plötsligt står han som vd för det bemanningsbolag som anställer åkeriets personal samt ytterligare ett bolag. När chaufförerna skämtar med honom och säger att han är deras chef förstår han inte vad de menar. Han förmås öppna bankkonton som under flera år används för att betala ut svarta löner till såväl chaufförer som till barndomsvännen. Han döms för medhjälp till grovt skattebrott. Tingsrätten avfärdar hans förklaring att han saknar vetskap om vad som har pågått i bolagen och menar att han varit likgiltig inför detta. Domstolen menar att skyddstillsyn är den lämpligaste påföljden med tanke på mannens "personliga situation", men anser att det inte är tillräckligt ingripande och förenar därför skyddstillsynen med en månads fängelse.²³

Tre intellektuellt funktionsnedsatta utnyttjades i utpressningshärva

Fyra personer döms för olika utpressningsrelaterade brott genom ett brottsupplägg där de har skickat sms till ett stort antal personer och med hot om våld och Bandidoshänvisningar försökt pressa folk på pengar. Det står i domen klart att endast en av de fyra har haft ekonomisk vinning av brottet samt att han är den som ger instruktioner. De övriga tre har intellektuella funktionsnedsättningar. Alla har stöd enligt LSS, två har förvaltare. Den tredje bedöms ha utvecklingsnivå motsvarande en 10-12-åring och är väldigt beroende av sin mammas stöd. Alla tre erkänner handlingarna, men uppger att de har känt sig tvingade av målskamraten. Tingsrätten slår fast att dessa tre har utnyttjats och framstår som verktyg för den fjärde. De har endast deltagit för att de varit rädda för målskamraten. Att de har känt sig hotade av målskamraten framhåller tingsrätten som ett belägg för att de måste ha förstått att de sms de skickade kunde göra folk rädda, och därmed har de haft tillräcklig förståelse för gärningarnas konsekvenser för att dömas för brott.

²³ Göteborgs tingsrätt, 2016. Domen ingår i den fördjupade granskningen, som granskar domar över en längre period.

Två av dem döms till fängelse i 1 år och 9 månader respektive 2 år, och den tredje till skyddstillsyn då hennes SMS-hot inte varit lika allvarliga som de andras. En av de fängelsedömda uppges ha mått mycket dåligt under häktetiden och tingsrätten resonerar kring om det skulle kunna vara så att hon på grund av sin funktionsnedsättning och psykiska hälsa skulle drabbas oskäligt hårt av fängelse, men landar i att fängelse är mindre påfrestande än häkte.

Det faktum att de tre har intellektuell funktionsnedsättning och har utnyttjats utgör enligt tingsrätten en förmildrande omständighet som sätter ned strafftiden för dem och en försvårande omständighet för mannen som utnyttjat dem, som döms till fyra års fängelse.²⁴

Penningtvätt

32 av personerna i Acta Publicas granskning av åren 2019-2023 har åtalats för penningtvättbrott. Brottet har i nästan alla målen gått till så att personen har upplåtit sitt konto åt någon annan, ofta en bekant eller anhörig vars instruktioner att föra pengarna vidare har följts av personerna med intellektuell funktionsnedsättning. I en av personutredningarna framgår att personen även har utnyttjats som bilmålvakt och har stora skulder relaterade till felparkeringsavgifter.

I flera av målen uppger de tilltalade att de har känt sig lurade och att de inte har förstått att överföringarna kunde vara olagliga. I 13 av dessa mål frias den åtalade från brottsmisstanken. I 9 av de friande domarna framgår det tydligt att tingsrätten i sin bedömning av personernas uppsåt, har tagit hänsyn till den intellektuella funktionsnedsättningen och till att de har utnyttjats av någon annan. I ett av målen har exempelvis den åtalade kontaktats av en vän som uppgett sig ha problem med sitt konto och den åtalade gick med på att låta vännen använda hans konto för att hjälpa honom. Först efteråt fick han veta att pengarna som passerat hans konto kom från ett bedrägeri. Tingsrätten resonerar så här:

Av utredningen framgår att NN är diagnostiserad med en lindrig utvecklingsstörning och att NN har en lägre begåvning än genomsnittet. Detta får enligt tingsrätten betydelse för bedömningen av vad NN borde ha misstänkt när hans vän bad honom om hjälp och vad han senare borde misstänkt när han genomförde de olika transaktionerna.

24 Göteborgs tingsrätt, 2023

Det är inte osannolikt att NN blivit instruerad om vad han skulle uppge om någon frågade honom något och inte heller osannolikt att NN inte drog några direkta slutsatser av det. Sammantaget anser tingsrätten att NN uppgifter inte är motbevisade och att åklagaren därmed inte bevisat att NN haft nödvändigt uppsåt. Åtalet ska därför ogillas.²⁵

I övriga 19 mål fälls de tilltalade för penningtvätt. Påföljderna varierar; dagsböter, skyddstillsyn, villkorlig dom, ungdomsvård och fängelse. Endast åtta av de fällande domarna tar upp den intellektuella funktionsnedsättningen som en förmildrande omständighet som sätter ner straffet.

Tre av domarna nämner inte funktionsnedsättningen alls. En av de domar som inte nämner den tilltalades intellektuella funktionsnedsättning gäller en kvinna med en lindrig intellektuell funktionsnedsättning och dövhet, som utan förvarning fått stora summor swishade till sig från en Facebook-bekant, som sedan bett henne att swisha dem vidare till en lista personer. Hon har uppgett att hon inte visste att det kunde vara olagligt att swisha pengar och att hon gjorde som hon blev ombedd för att hon var rädd att bli skyldig Facebookvännen pengar annars och för att han tjatade. Tingsrätten för ett resonemang om att hennes berättelse är svårbegriplig, och att det är ologiskt att hon trodde på Facebookvännens berättelse om att han hade problem med swish när han faktiskt swishade henne. Allt utan att nämna hur hennes funktionsnedsättning kan ha spelat in. Hon döms till villkorlig dom och dagsböter, samt att betala skadestånd på över 100 000 kronor till de vars pengar passerat hennes konto.²⁶

Bland de fällande domar som nämner den intellektuella funktionsnedsättningen finns ofta formuleringar som att de åtalade trots sin intellektuella funktionsnedsättning borde ha förstått att pengarna kunde komma från brott. I en dom lyfter tingsrätten fram att den åtalade uppgett att den kände att något kanske var "lurt", vilket rätten menar visar på ett likgiltighetsuppsåt.²⁷

I en av de fällande domarna uppger domstolen att det står klart att den åtalade har haft en underordnad roll och till viss del utnyttjats. I hans personutredning framgår att han har svårt att motstå påtryckningar från kriminella. Han döms för penningtvätt, och i samma mål även för narkotikabrott och rån, till tre års fängelse.²⁸

²⁵ Örebro tingsrätt, 2021

²⁶ Göteborgs tingsrätt, 2020

²⁷ Ystad tingsrätt, 2020

²⁸ Göteborgs tingsrätt, 2020

Utnyttjades till penningtvätt i Facebook market-bedrägeri

En man i 30-årsåldern med en intellektuell funktionsnedsättning som uppges vara av medelsvår karaktär samt autism, åtalas för penningtvätt och bedrägeri. Han bor på en LSS-bostad med personal dygnet runt, har god man och är vid tillfället i process för att få förvaltare. En specifik problematik som lyfts i personutredningen är att han saknar konsekvenstänkande. Han kan exempelvis gå ut i shorts och tofflor i 20 minusgrader och djup snö. Vänner uppges i domen utnyttja honom och "använda honom som portmonnä". I det aktuella bedrägerimålet har flera personer svarat på annonser på Facebook marketplace som lagts ut från mannens Facebook-konto. De har därefter swishat betalning, men någon vara har aldrig dykt upp. Mannen berättar i förhör att en kompis har använt hans Facebook-konto och att han sedan har fått pengar swishade till sig som han ombetts att ta ut. Hans berättelse styrks av att en av de bedrägeridrabbade vittnar om att de inför köpet pratat med någon helt annan i telefon och att den åtalade mannen verkar vara en målvakt. Tingsrätten anser det styrkt att mannen inte har varit delaktig i bedrägeriet, men dömer honom för penningtvätt då han borde ha kunnat misstänka att pengarna kom från brottslig verksamhet och därmed har haft ett likgiltighetsuppsåt. Påföljden blir skyddstillsyn.²⁹

Grov organiserad brottslighet och extremism

9 personer i Acta Publicas genomgång har kopplingar till grov organiserad brottslighet. Det framgår antingen i dom, personutredning, eller via Acta Publicas slutna källor. Det rör sig bland annat om personer som är knutna till Kronogårdsnätverket, Tenstanätverket och ett släktbaserat nätverk. Två av personerna var medlemmar i Black Cobra under samma period, enligt uppgifter från 2009. En av personerna i underlaget misstänks enligt uppgifter i personutredningen ha koppling till våldsbejakande extremism, som inte beskrivs närmare, och en person i underlaget uppges i en dom vara medlem i nazistiska NMR. NMR-medlemmen är en, vid tiden för domen, 15-årig pojke med en ej specificerad intellektuell funktionsnedsättning. Han bor på ett HVB-hem, där han ska ha försökt värva andra ungdomar till NMR. I domen framgår att socialnämnden i hans kommun söker ett boende som bättre motsvarar hans behov, då han har behov av insatser enligt LSS. Det framgår också

²⁹ Värmlands tingsrätt, 2021

att det har inkommit en varning från FBI om att pojken kan utgöra en risk för andras säkerhet då han uttalat hot om att bomba sin skola, samt planer på att utrota judar, homosexuella och mörkhyade. Den aktuella domen gäller skadegörelse efter två anlagda bränder. Pojken döms till ungdomsvård.³⁰

Från särskola till åtal för gängskjutning

Pojke i sena tonåren har en intellektuell funktionsnedsättning och ett kriminellt umgänge. Han är beviljad gymnasiesärskola och boende genom LSS, men har inte medverkat till det utan bott kvar hemma och inte gått i skolan så socialtjänsten har avslutat sina insatser. Under 2021, när han är 18 år, döms han vid två tillfällen. En gång för rån och en gång för misshandel. Båda domarna tar hänsyn till hans intellektuella funktionsnedsättning. I ena fallet döms han till fyra månaders fängelse med hänvisning till hans låga ålder och bristande utveckling, trots ett högre straffvärde. I andra fallet till skyddstillsyn och i resonemanget om påföljd nämns både hans låga ålder och hans funktionsnedsättning. Året efter står han tillsammans med en annan man åtalad för mord, efter en skjutning med kopplingar till ett kriminellt nätverk i Gävle. Den medåtalade döms till 14 års fängelse, medan den då 19-årige intellektuellt funktionsnedsatta pojken döms till 12 års fängelse. Nedsättningen sker med hänvisning till ålder, någon hänsyn till funktionsnedsättningen nämns inte.³¹ Hovrätten frikänner honom och den medåtalade senare då den menar att tingsrätten har förlitat sig för mycket på indicier.³²

30 Växjö tingsrätt, 2023

31 Gävle tingsrätt, 2022

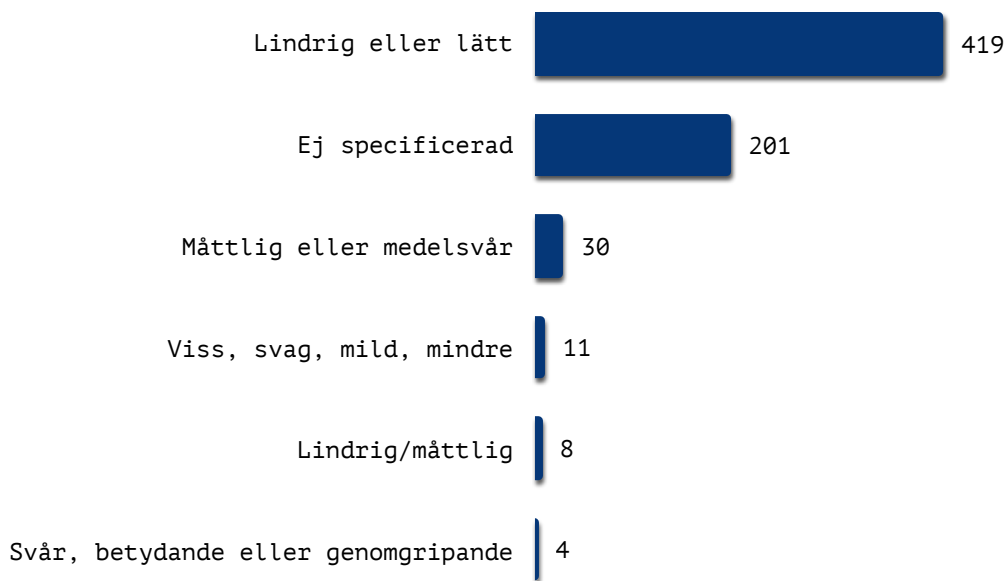
32 Hovrätten för Nedre Norrland, 2022

De tillräkneliga – ställda inför rätta

Acta Publica har via personutredningar och domar kartlagt 673 individer som har ställts inför rätta under åren 2019-2023 och som uppges ha en intellektuell funktionsnedsättning. Den här delen av granskningen går igenom makrosiffrorna kring vad som framgår om gruppens stödbehov, om de frihetsberövats och om personutredningarna lyfter den intellektuella funktionsnedsättningen som ett billighetsskäl.

Graden av intellektuell funktionsnedsättning hos de åtalade

Så kategoriseras den intellektuella funktionsnedsättningen hos de 673 åtalade i dom eller personutredning.



Källa: Acta Publica

För 201 av personerna är nivån på den intellektuella funktionsnedsättningen inte specificerad. Deras stödbehov framgår dock ofta på andra sätt, som förekomsten av LSS-boende, särskola eller daglig verksamhet i gruppen.

I 419 personutredningar definieras den intellektuella funktionsnedsättningen som lindrig eller lätt. I gruppen finns allt ifrån personer som fungerar bra i vardagen och har arbete och bostad till personer som bor på gruppboende med personal dygnet runt.

För elva personer beskrivs den intellektuella funktionsnedsättningen som ”viss”, ”svag”, ”mildare”, ”mindre”. Även i denna grupp finns personer som omfattas av LSS, har daglig verksamhet, bor på LSS-boende och uppges behöva stöd i vardagen.

För åtta personer bedöms funktionsnedsättningen på gränsen mellan lindrig och måttlig.

30 personer beskrivs ha en måttlig eller medelsvår intellektuell funktionsnedsättning.

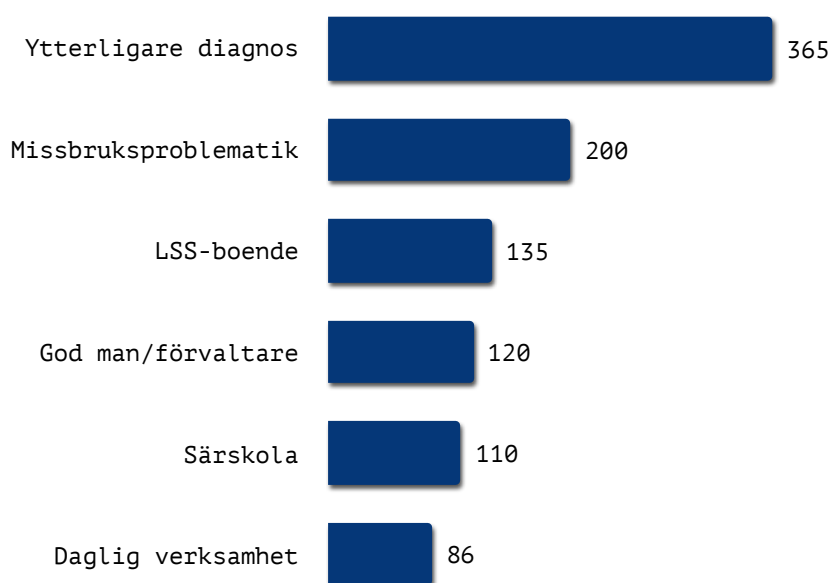
För fyra personer beskrivs den intellektuella funktionsnedsättningen som svår, betydande eller genomgripande.

Stödbehov

Siffrorna utgår från vad som framgår i dom eller personutredning. Det skiljer sig åt hur detaljerade domar och personutredningar är gällande personers stödbehov. Acta Publica har sammanställt vad som går att utläsa om de åtalades stödbehov. Siffrorna utgår från vad som framgår i dom eller personutredning. Det skiljer sig åt hur detaljerade domar och personutredningar är gällande personers stödbehov. Stödbehov kan med andra ord vara större än vad som framgår.

Stödbehov i gruppen intellektuellt funktionsnedsatta som ställts inför rätta 2019–2023

Stödbehov som framkommer i personutredning eller dom för de 673 individer som ingår i undersökningen.



Källa: Acta Publica

För 110 av personerna i granskningen finns information om att personen har haft plats inom särskola på grundskole- eller gymnasienivå.

Minst 135 personer ur gruppen bor, har bott eller har beviljats plats på LSS-boende.

Minst 86 personer har eller har haft daglig verksamhet som sysselsättning.

Minst 120 personer har god man eller förvaltare.

Minst 200 av personerna i gruppen har eller har haft en missbruksproblematik och 365 personer har ytterligare någon diagnos, däribland ADHD, autism, tourettes och psykisk ohälsa.

Häktade och fängslade

100 ur den granskade gruppen har någon gång begärts häktade och 143 har någon gång avtjänat ett fängelsestraff.

Billighetsskäl

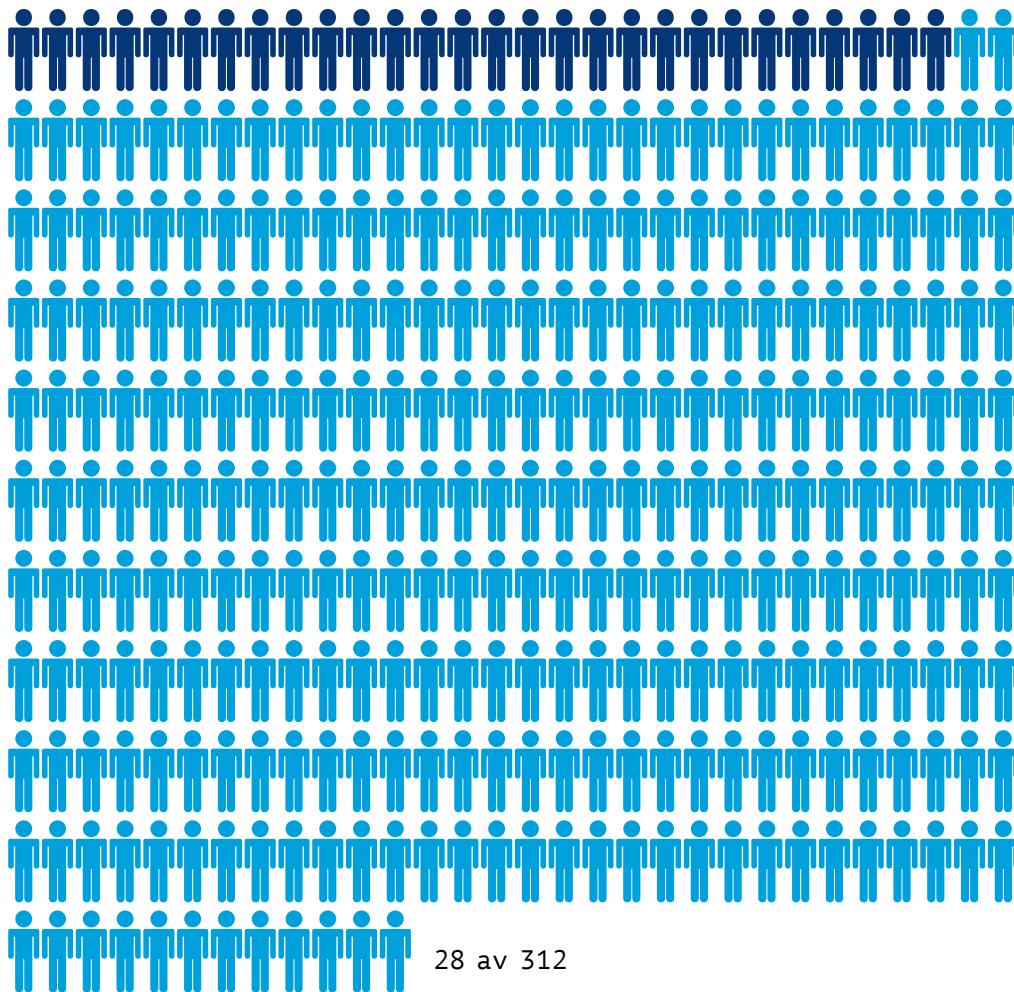
I många personutredningar, dock inte alla, finns en ruta där Kriminalvården ska fylla i om några billighetsskäl har framkommit under utredningen. Billighetsskäl, som alltså kan påverka straffet i lindrigare riktning, definieras i kapitel 29 § 5 i brottsbalken. Det kan exempelvis handla om att personen kommer att förlora jobbet till följd av brottsligheten, om den tilltalade frivilligt har angett sig själv, eller att personen till följd av dålig hälsa skulle drabbas särskilt hårt av ett fängelsestraff. Det finns också en skrivning som lyder: ”om någon annan omständighet påkallar att den tilltalade får ett lägre straff än brottets straffvärde motiverar.”

I de 312 personutredningar Acta Publica har gått igenom har endast 28 personer fått den intellektuella funktionsnedsättningen inskriven som ett billighetsskäl i personutredningen.

I 112 av utredningarna anges tydligt att några billighetsskäl inte framkommit, men i majoriteten av personutredningarna, 170 stycken, är rutan tom eller så saknas rutan helt. I en personutredning framhålls att personen har förlorat jobbet som ett billighetsskäl, men inte funktionsnedsättningen. I en personutredning skriver Kriminalvården att personen utifrån sin problematik riskerar att fara illa och utnyttjas vid en anstaltsvistelse, samtidigt uppges några rader senare att billighetshänsyn enligt kapitel 29 § 5 saknas.

Det råder med andra ord olika uppfattning bland Kriminalvårdens utredare kring huruvida en intellektuell funktionsnedsättning är att betrakta ett billighetshänsyn.

Antal personutredningar som lyfter den intellektuella funktionsnedsättningen som ett billighetsskäl



Källa: Acta Publica

Förstår inte vad rättsprocessen går ut på

En man med Downs syndrom, en intellektuell funktionsnedsättning som uppges vara lindrig, samt ADHD och autism åtalas för sexuellt ofredande och våldtäkt som ska ha begåtts när han var 18 år. Han beskrivs ha en intellektuell kognitiv förmåga i nivå med en 6-åring. Han bor på en grupp-bostad och studerar i särskolan. Målsägandena är båda boende på samma gruppboestad. Frivården bedömer att en personutredning inte kan genomföras till följd av den tilltalades funktionsnedsättning och avstår därför från att lämna ett påföljdsförslag.

Av vittnesmål från personal, lärare och anhöriga framgår att man flera gånger pratat med mannen om sexualitet och gränser, men att det är oklart hur mycket han kunnat ta till sig. Vid det ena ofredandet hade en personal i uppdrag att "hålla koll" på den tilltalade då han var impulsstyrd och kunde tänkas göra sexuella närmanden mot den medboende. När personalen var ouppmärksam i några minuter ska han ha pussat den medboende och böjt henne framåt och juckat mot henne. Den andra åtalspunkten om våldtäkt alternativt sexuellt ofredande, ska ha inträffat på natten när han gick in i en medboendes rum som brukade vara låst, men var olåst vid tillfället.

Hans förälder uppger i domen att hen inte tror att mannen förstår vad rättsprocessen går ut på, men att han nog tycker att det är jättejobbigt.

Tingsrätten anser inte att våldtäktsanklagelsen är bevisad, men mannen döms för två fall av sexuellt ofredande. I resonemanget om ansvar och uppsåt skriver tingsrätten att ålder, mognad och psykisk hälsa kan vara av betydelse för bedömningen, men att någon är impulsstyrd fritar inte från ansvar.

Då det saknas uppgifter om att mannen skulle lida av någon form av okontrollerbart tvångsmässigt sexuellt beteende tyder hans agerande på "en klar medvetenhet om sitt eget agerande", skriver tingsrätten. Tingsrätten lägger också vikt vid att personal, lärare och förälder vid upprepade tillfällen har pratat med den tilltalade om kroppen, sexualitet och andra människors gränser på ett sätt som han "torde ha förstått", trots att personal berättat att det är oklart hur mycket han har kunnat ta till sig. Rätten slår fast att han hade ett så kallat likgiltighetsuppsåt och inte kan frias från ansvar för sina handlingar.

Tingsrätten tar hänsyn till funktionsnedsättningen vid både straffmätning och påföljdsval. Påföljden bestäms till skyddstillsyn.³³

33 Vänersborgs tingsrätt, 2023

Från gruppbostaden till häktet

En 21-årig man med en medelsvår intellektuell funktionsnedsättning och en tidigare dom om ungdomsvård i bagaget häktas i tre veckor efter en serie händelser på LSS-boendet där han bor. Han åtalas och döms för misshandel efter att ha knuffat omkull en personal på gruppbostaden, samt vridit om hennes arm. Han åtalas och döms även för brott mot knivlagen, olaga hot och ofredande efter att ha skickat en rad sms till personal samt sina förvaltare med hotfullt innehåll samt tillmälen som glasögonorm, tjockis och tjuv. Straffvärdet sätts med hänsyn till hans låga ålder till fyra månaders fängelse. Men med hänvisning till att en ny plats på LSS-boende som är bättre anpassat till hans behov är ordnad, menar domstolen dock att påföljden i stället kan bestämmas till skyddstillsyn och samhällstjänst. En skyddstillsyn ger också möjligheter att agera framledes om han återigen "skulle missköta sig", skriver rätten.³⁴

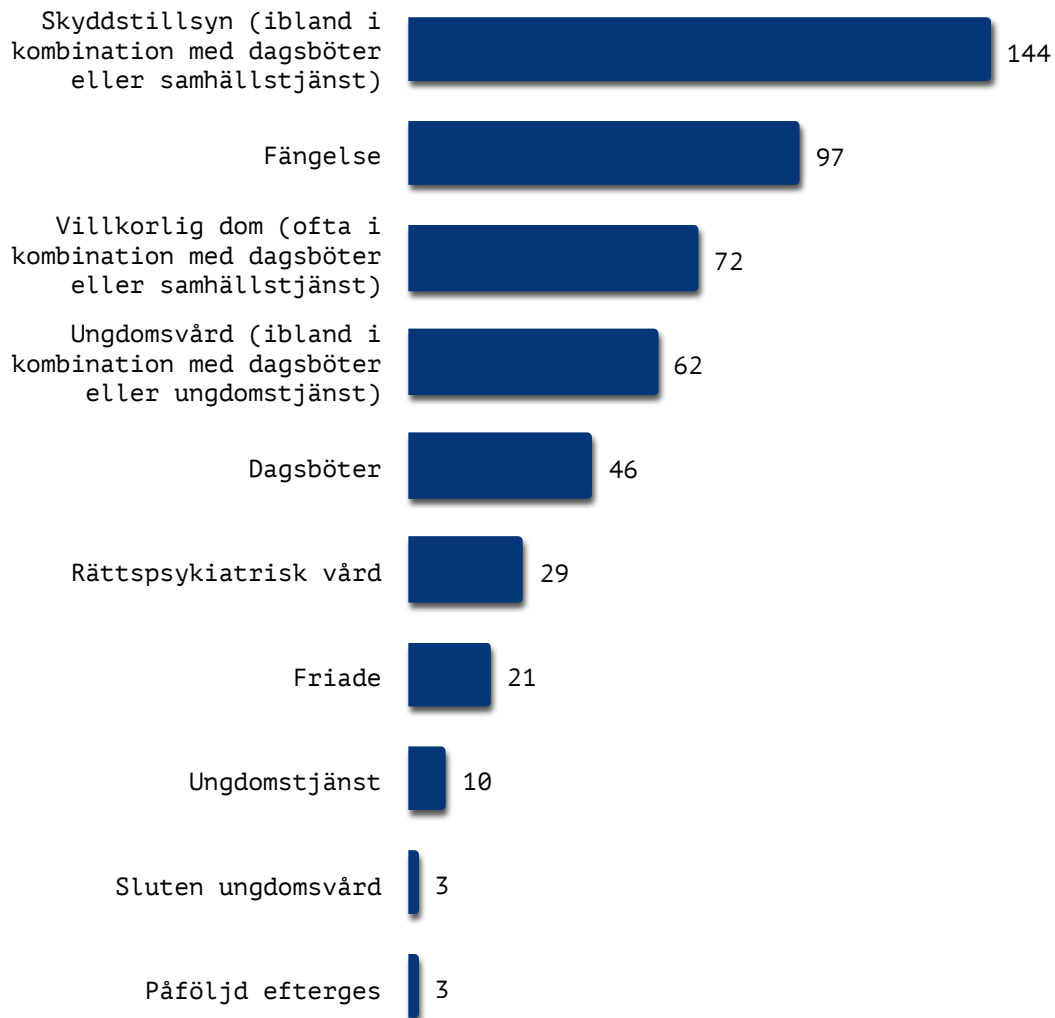
34 Linköpings tingsrätt, 2022

Godtyckligt dömda – granskning av domar

Acta Publica har gått igenom 488 domar från åren 2019-2023 där det framgår att den åtalade har en intellektuell funktionsnedsättning. Bland brotten finns alltifrån mindre allvarliga brott som olovlig körning, ringa stöld och narkotikabrott till grövre brott som mord, sexualbrott och mordbrand. Den här delen av granskningen går igenom påföljder, samt om hänsyn har tagits till den intellektuella funktionsnedsättningen vid straffmätning eller påföljdsval. Straffen varierar från dagsböter till långa fängelsestraff och rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Den vanligaste påföljden i gruppen är skyddstillsyn, följt av fängelse.

Påföljder

Gäller 488 domar, från åren 2019–2023, där det framkommer att den åtalade har en intellektuell funktionsnedsättning.



Källa: Acta Publica

Hänsyn vid straffmätning och påföljdsval

I majoriteten av domarna, finns ett hänsynstagande till funktionsnedsättningen antingen vid straffmätningen eller valet av påföljd. Vid genomgången har vi räknat mer diffusa hänvisningar till ”personliga omständigheter” eller personens ”psykiska hälsa” som ett hänsynstagande, då man kan anta att rätten väger in funktionsnedsättningen i detta. Vid domar om ungdomsvård där en vårdplan från socialtjänsten, som nämner funktionsnedsättning och stödbehov funnits bifogad, har även de räknas hit, även om domskälen i sig inte nämner funktionsnedsättningen.

I 110 av de 467 fällande domarna, nära var fjärde, finns dock inget som visar att tingsrätten har tagit hänsyn till personens funktionsnedsättning vid vare sig straffmätning (som förmildrande omständighet) eller vid val av påföljd. I dessa domar antingen saknas ett resonemang kring funktionsnedsättningen helt i påföljdsdiskussionen, eller så nämns funktionsnedsättningen, men anses inte ha tillräckligt samband med brottet för att utgöra en förmildrande omständighet. I vissa av domarna finns resonemang om andra anledningar att sätta ned straffet, till exempel låg ålder eller att det har förflutit lång tid sedan brottet begicks.

48 av dessa domar är fängelsedomar. En vanlig formulering i fängelsedomarna är att straffvärdet är så pass högt att annan påföljd än fängelse inte är möjlig.

Dömda med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning

34 av domarna i genomgången berör personer där funktionsnedsättningen beskrivs som gränsande till medelsvår, medelsvår, måttlig, svår, betydande eller genomgripande. I alla utom tre av dessa domar finns resonemang som visar att rätten tar hänsyn till funktionsnedsättningen vid straffmätning eller påföljdsval. När det kommer till frihetsberövande påföljder för denna grupp är rättspsykiatrisk vård betydligt vanligare än fängelse. Nio är dömda till rättspsykiatrisk vård och en till fängelse.

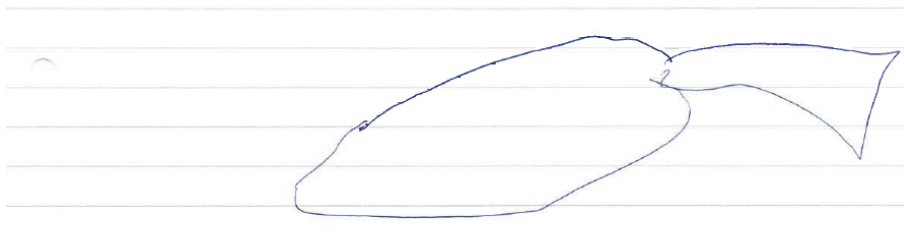


Bild ur förundersökningsprotokoll tillhörande ett mål i Västmanlands tingsrätt 2022. Den misstänkte, en man med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning, har ritat av den kniv han viftade med framför sin mamma. Mamman ville inte att sonen skulle åtalas.

Det är i denna grupp vi hittar mål som väcker frågan om poängen med att väcka åtal över huvud taget. Som exempelvis det tidigare refererade målet mot den unge mannen med Downs syndrom som inte förstod rättsprocessen och där personutredning inte kunde göras på grund av funktionsnedsättningen.³⁵ I ett annat mål, där en man med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning har viftat med en kniv framför sin mamma och träffat henne på armen, uppger en polis som förhört mannen att det är tydligt att han inte förstår vad han tillfrågas om och att han svarar det han tror att den som frågar vill höra.³⁶ I ett mål om olaga hot illustrerar påföljdsdiskussionen problemet väl. En man med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning har gått runt i ett bostadskvarter med ett leksaksgevär som han riktat mot människor. I förundersökningsprotokollet framgår i en anteckning att han delgetts förundersökningen, men att han inte verkar kunna ta till sig innehållet. Att han riktade leksaksvapnet mot personer, och i något fall även sa ”poff”, visar enligt tingsrätten på en tillräckligt basal grundförståelse av omgivningen för att han kan anses ha varit så medveten om sitt handlande att han kan anses ha agerat med uppsåt. Straffvärdet bedöms vara högre än böter. Tingsrätten slår fast att fängelse inte är aktuellt då han kan fara illa på grund av sin funktionsnedsättning. Hans tillstånd är heller inte behandlingsbart, vilket gör att det saknas förutsättningar att överlämna honom till rättspsykiatrisk vård. Han har inte behov av övervakning utifrån konventionella kriterier och en skyddstillsyn skulle inte fungera brottspreventativt för honom. Det kan även, enligt tingsrätten, ifrågasättas om han har förmåga att förstå och efterleva de allmänna skötsamhetskrav som villkorlig dom med två års prövotid innebär. Men efter en sammantagen bedömning anser tingsrätten att det finns skäl att välja villkorlig dom framför att efterge påföljd.³⁷



Bild ur förundersökningsprotokoll tillhörande ett mål i Lunds tingsrätt, 2023. En polis håller upp det leksaksgevär som en man, med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning, har riktat mot människor i ett bostadsområde.

35 Vänersborgs tingsrätt, 2023

36 Västmanlands tingsrätt, 2022

37 Lunds tingsrätt, 2023

Visste om att han körde bil – döms för brott

En man i 40-årsåldern med en medelsvår intellektuell funktionsnedsättning döms till dagsböter för vårdslöshet i trafik. Han beskrivs, i ett läkarutlåtande som domen refererar till, ha svårt att lagra kunskaper på kort och lång sikt, ha en utbredd svårighet att förstå orsakssamband och svårigheter med att lösa även de enklaste uppgifter. I domen framgår att 40-åringen och hans målskamrat, som arbetar för en Ica-butik, blivit ombedda att åka iväg och slänga sopor åt butiken. Målskamraten ber 40-åringen att köra bilen, men 40-åringen vet inte hur man gör och har aldrig kört bil. Målskamraten visar hur han ska vrida om nyckeln och var han ska trampa. Han blir stressad och förvirrad och förstår inte var han ska trampa. Efter en kort bilfärd, delvis på fel sida av vägen, krockar de med en parkerad bil. Tingsrätten bedömer att han, mot bakgrund av sin funktionsnedsättning, inte hade uppsåt till olovlig körning och frias i den delen. Han döms däremot för vårdslöshet i trafik och i den delen för tingsrätten inget resonemang om uppsåt, de skriver att mannen trots hans intellektuella funktionsnedsättning har "vetat om att han har kört bil vid tillfället", och slår sedan fast att detta varit ett medvetet risktagande.³⁸

Rättspsykiatrisk vård

I 29 domar har den åtalade dömts till rättspsykiatrisk vård. Sannolikt är det ännu fler med intellektuell funktionsnedsättning som under perioden har dömts till rättspsykiatrisk vård, som inte fångats upp i vår undersökning. Detta kan man anta då i snitt över 300 personer årligen³⁹ har dömts till påföljden under perioden och fem procent av de intagna i rättspsykiatrisk vård har intellektuell funktionsnedsättning som huvuddiagnos.

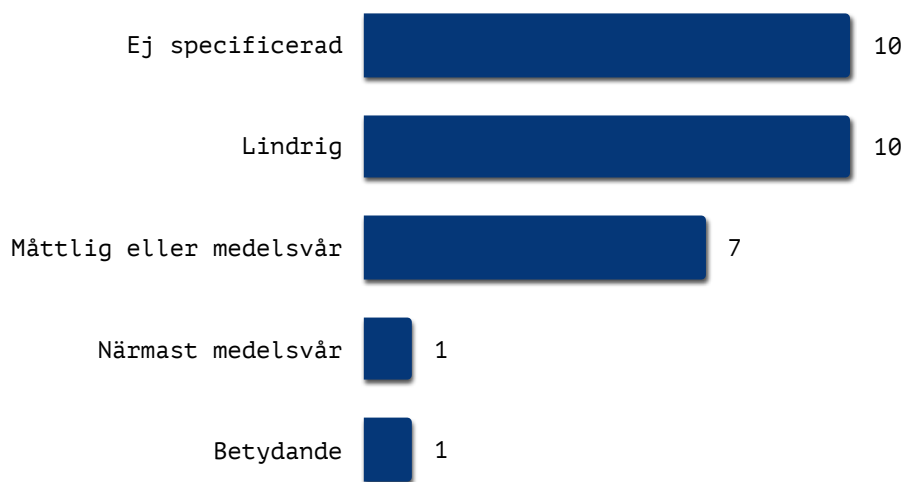
Inom rättspsykiatrisk vård kan chefsöverläkaren fatta beslut om tvångsåtgärder som avskiljning och fastspänning i bälte. Rättspsykiatrisk vård kan utdömas med och utan särskild utskrivningsprövning. Med särskild utskrivningsprövning är det förvaltningsrätten som beslutar om vården ska upphöra eller fortgå, utan särskild utskrivningsprövning är det läkare. I 25 av de 29 domarna är vården förenad med särskild utskrivningsprövning.

³⁸ Växjö tingsrätt, 2019

³⁹ Brottsförebyggande rådet (Brå), Personer lagförda för brott 2022, [länk](#). Gäller 2019-2022, då statistik ännu inte finns att tillgå för 2023.

10 av personerna i denna grupp har en intellektuell funktionsnedsättning utan specificerad nivå, 10 beskrivs ha en lindrig intellektuell funktionsnedsättning, 7 beskrivs ha en måttlig eller medelsvår intellektuell funktionsnedsättning, en beskrivs som närmast medelsvår och en som betydande.

Grad av intellektuell funktionsnedsättning bland dömda till rättspsykiatrisk vård



Källa: Acta Publica

Bland brotten finns ett antal grövre brott, som mord, försök till mord, försök till dråp, grov våldtäkt mot barn och mordbrand, men också brott som olaga hot, stöld och skadegörelse. I sex av domarna har brottet ägt rum på en LSS-bostad.

I 8 av domarna framgår det att det är den intellektuella funktionsnedsättningen som ensamt eller tillsammans med autism utgör den allvarliga psykiska störningen i lagens mening. I flera domar framgår det inte vad den rättspsykiatriska utredningen lägger in i begreppet allvarlig psykisk störning, om det endast är graden av den intellektuella funktionsnedsättningen eller fler saker som spelar in i bedömningen. I några domar är det tydligt att det finns en samtidig psykossjukdom eller liknande.

Ett problem som forskare återkommande har lyft kring gruppen med intellektuell funktionsnedsättning som huvuddiagnos inom rättspsykiatri, är att en intellektuell funktionsnedsättning inte går att behandla bort och den rättspsykiatriska vården har fokus på behandling och medicinering. Även Rättspsykiatriskt kvalitetsregister lyfter återkommande detta i sina årsrapporter.⁴⁰

I en av domarna finns ett resonemang kring detta. Den åtalade mannen har en intellektuell funktionsnedsättning av måttlig grad och hans funktionsnivå är så låg att det bedöms motsvara en allvarlig psykisk störning i lagens mening. Därmed finns medicinska förutsättningar att överlämna honom till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap 3 § i brottsbalken. Vårdbehovet är dock inte uppenbart, skriver rätten, då ingen medicinering eller annan aktiv åtgärd kan väntas ha effekt på själva begåvningsnivån. Rätten finner dock att mannen har problem med en hastigt uppblossande ilska, som det skulle kunna finnas möjligheter att dämpa med medicinering.⁴¹ I en dom om skyddstillsyn gällande olaga hot, som nämns ovan, resonerade det rättspsykiatriska utlåtandet så här: ”NN:s tillstånd är bestående och inte behandlingsbart och att det därför saknas medicinska förutsättningar för rättspsykiatrisk vård”.⁴²

I två av målen med rättspsykiatri som påföljd har hovrätten senare ändrat påföljden till skyddstillsyn. I det ena målet på grund av att tingsrätten har frångått såväl Rättsmedicinalverkets som Socialstyrelsens bedömning att den åtalade inte hade en allvarlig psykisk störning och gjort en egen bedömning att den åtalade hade det. Hovrätten slår fast att det saknas stöd för att göra en annan bedömning än den Rättsmedicinalverket och Socialstyrelsen har gjort, och att grund för rättspsykiatrisk vård därmed saknas.⁴³ I det andra målet anser hovrätten att skyddstillsyn är en lämpligare påföljd, bland annat ”då NN:s allvarliga psykiska störning utgörs av en medfödd och permanent funktionsnedsättning” och ”den risk för återfall i brott som föreligger är hennes utvecklingsstörning som gör att hon har svårt att klara sig i samhället”.⁴⁴

40 Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister, *RättspsyK Årsrapport 2022*, [länk](#)

41 Södertälje tingsrätt, 2021

42 Lunds tingsrätt, 2023

43 Hovrätten för Västra Sverige, 2023

44 Svea hovrätt, 2019

Eldade som "bus" – döms till rättspsykiatrisk vård

En man med en måttlig intellektuell funktionsnedsättning döms till rättspsykiatrisk vård för mordbrand. Han presterar i begåvningsstest i nivå med en sexåring och ställer ibland till med olika "bus", som exempelvis att limma fast folk på stolar. I det aktuella målet har han tagit ett ljus från ett restaurangbord på en pizzarestaurang och lagt i papperskorgen på toaletten och sedan sprungit och gömt sig i skogen, även eldandet verkar han betrakta som ett bus. Ingen skadades vid branden, men toaletten brandskadades och andra utrymmen i lokalerna rökskadades. Tingsrätten menar att han på grund av sin funktionsnedsättning har haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande, men det faktum att han varit på restaurangen flera gånger tidigare, utan att elda, talar för att han inte helt saknat handlingskontroll. Han uppges också förstå att både människor och byggnader kan ta skada av brand och han bedöms därmed ha haft uppsåt till mordbrand. Det rättspsykiatriska utlåtandet slår fast att graden av intellektuell funktionsnedsättning och mannens låga funktionsnivå gör att han kan betraktas ha en allvarlig psykisk störning i lagens mening, även om någon pyromanidiagnos inte kan fastställas. Han döms till rättspsykiatrisk vård och måste stanna i häkte tills vården kan verkställas.⁴⁵ I en överklagan av den rättspsykiatriska vården som kammarrätten avslår, framgår att mannen vill komma hem till sina föräldrar.⁴⁶

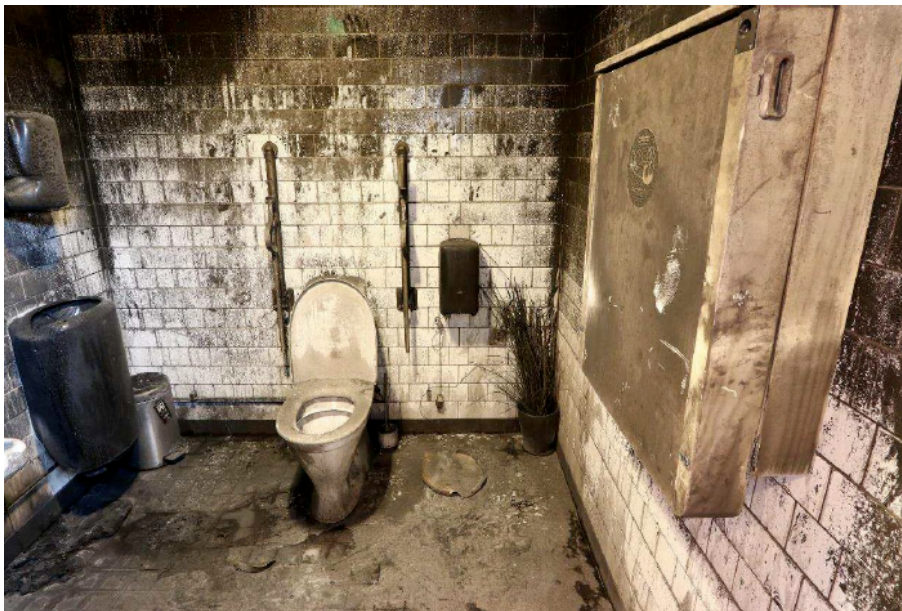


Bild ur dom i Södertörns tingsrätt, 2023, föreställande toaletten på pizzarestaurangen, där en man med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning, la ett brinnande ljus i papperskorgen.

⁴⁵ Södertörns tingsrätt, 2023

⁴⁶ Kammarrätten i Stockholm, 2023

Brottet motsvarade en månads fängelse – suttit på rättspsyki i över fyra år

En 23-årig man med medelsvår intellektuell funktionsnedsättning och svår autism döms för våldsamt motstånd, våld mot tjänsteman och hot mot tjänsteman efter en situation där han inte ville lämna socialjourens lokaler. När poliser skulle avlägsna honom satte han sig till kraftigt motvärn, uttalade hot och bet en polis i tummen. Den rättspsykiatriska undersökningen kommer fram till att mannen vid brottet led av en allvarlig psykisk störning i lagens mening. Det framgår inte om det är graden av autism och intellektuell funktionsnedsättning som utgör den psykiska störningen. Några andra diagnoser eller psykisk problematik nämns dock inte. I påföljdsresonemanget nämns det faktum att straffvärdet inte är så högt – endast en månads fängelse – skulle kunna tala för en skyddstillsyn i någon form. Mannens mamma har dock berättat vid förhandlingen att hon inte har möjlighet att hjälpa honom att komma till frivården. Rätten lyfter att det rättspsykiatriska utlåtandet har bedömt att återfallsrisken skulle minska om han får mycket stöd och god omsorg via ett boende med personal. Han saknar vid tillfället ett fungerande LSS-boende, och därför bedöms återfallsrisken vara hög. Den sammantagna bedömningen blir att mannen ska dömas till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.⁴⁷ Domen är från våren 2019. Hösten 2023 är han fortfarande kvar inom rättspsykiatrin. Ett brott med ett straffvärde på en månads fängelse har alltså förvandlats till 4,5 år inom rättspsykiatrin. Som minst. Av utskrivningsprövningen hösten 2023 framgår att han motsätter sig vården och vill komma hem till sin mamma.⁴⁸ Vid tre tillfällen har han överklagat vården till kammarrätten. I ett överklagande 2021 lyfts att det saknas en vårdplan för honom och att vården riskerar att bli mycket långvarig.⁴⁹

De friade

Av de 488 domar Acta Publica har gått igenom är 21 friande. I majoriteten av dessa fall är den intellektuella funktionsnedsättningen en anledning till varför rätten friar. I ett fåtal handlar det om att brott inte är bevisat. De friade har alla en intellektuell funktionsnedsättning som beskrivs som lindrig/lätt eller som inte specificeras närmare. Här finns flera penningtvättbrott där personer har uppmanats att ta emot pengar på sitt konto och föra vidare, där domstolarna inte har ansett

47 Södertörns tingsrätt, 2019

48 Förvaltningsrätten i Växjö, 2023

49 Kammarrätten i Jönköping, 2021

att uppsåt kunnat visas då personen inte har förstått att det kunde vara olagligt. Här finns också flera stöldmål där domstolarna friar för att de godtar förklaringar om att det rör sig om misstag i självscanningen, med hänvisning till den intellektuella funktionsnedsättningen. I ett av målen frias en kvinna från ett mordåtal där hon knivhuggit en man som avled av sina skador. Kvinnan frikändes dels med hänvisning till hennes rädsla för mannen som tidigare utsatt henne för våld och som nu åter angrep henne, och dels med hänvisning till att hennes intellektuella funktionsnedsättning påverkade hennes omdömesförmåga och impuls kontroll.⁵⁰

För tre personer har påföljd eftergivits trots att de dömts för brott. Två av personerna har en intellektuell funktionsnedsättning där graden inte finns specificerad i domen och en har en intellektuell funktionsnedsättning som beskrivs som lindrig. Brotten i fråga är brott mot knivlagen, ringa misshandel och olovlig körning och tillgrepp av fortskaffningsmedel. I samtliga fall efterges påföljden på grund av den intellektuella funktionsnedsättningen som tingsrätterna i dessa tre fall, menar gör det oskäligt att utdöma påföljd.⁵¹

Flerfaldigt dömda

För att få en fördjupad bild har Acta Publica gjort en närmare granskning av 90 individer som dömts för brott mer än en gång. För dessa har Acta Publica gått igenom samtliga domar vi har kunnat hitta med högre straff än böter, detta då det i domar med dagsböter sällan förs något längre resonemang runt straffvärde, även om det förekommer. På detta sätt kan vi följa varje persons väg genom rättsväsendet oavsett om det framkommer i personutredning eller dom att de har en intellektuell funktionsnedsättning eller inte. En intellektuell funktionsnedsättning är beständig och vi kan därför räkna med att individerna har samma funktionsnedsättning varje gång de döms oavsett om det omnämns eller inte.

De granskade individerna har mellan 2 och 22 domar mot sig och domarna sträcker sig från 2012 och framåt. Genomgången omfattar 494 domar.

Här blir det tydligt att personernas funktionsnedsättning långt ifrån alltid uppmärksammas av rättsväsendet. Det blir också tydligt att det råder en stor godtycklighet i vilken hänsyn som tas till svårigheterna. Samma person kan i en dom få sina svårigheter utförligt beskrivna och medräknade i påföljdsdiskussionen, men i en annan utelämnas de helt.

⁵⁰ Varbergs tingsrätt, 2021

⁵¹ Ystad tingsrätt, 2022, Värmlands tingsrätt, 2021, Luleå tingsrätt, 2019

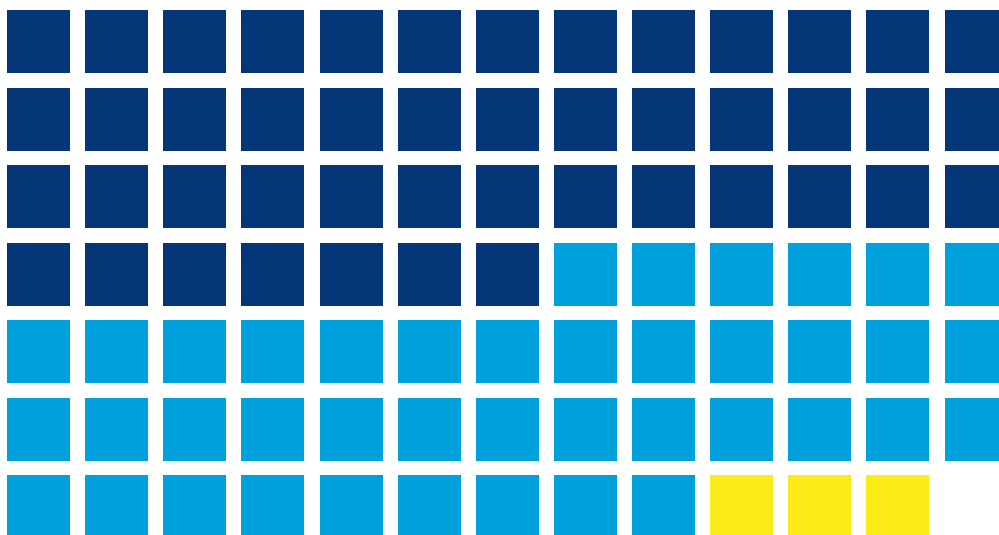
Av de 90 personer som ingår i fördjupningen, som har dömts för brott mer än en gång, har över hälften (46 personer) inte fått sin intellektuella funktionsnedsättning beaktad vid vare sig straffmätning eller val av påföljd i någon av de domar Acta Publica gått igenom.

För 41 personer har den intellektuella funktionsnedsättningen beaktats i någon eller några domar, dock inte varje gång.

Acta Publica har endast hittat tre personer som fått sin intellektuella funktionsnedsättning beaktad vid straffmätning eller påföljdsval varje gång de dömts. För övriga har det alltså antingen inte beaktats vid någon dom, eller beaktats olika från dom till dom gällande samma person.

Hänsynstagande till intellektuell funktionsnedsättning över tid*

-  Hänsyn till intellektuell funktionsnedsättning har inte tagits vid straffmätning eller påföljdsval vid något av tillfällena personen dömts: 46 personer
-  Hänsyn till intellektuell funktionsnedsättning har tagits vid straffmätning eller påföljdsval vid något/några tillfälle(n) personen dömts, men inte alla: 41 personer
-  Hänsyn till intellektuell funktionsnedsättning vid straffmätning eller påföljdsval har tagits varje gång personen dömts: 3 personer



*Genomgången gäller 90 personer med intellektuell funktionsnedsättning, som dömts mer än en gång för brott med högre påföljd än dagsböter.

Källa: Acta Publica

För samma person kan den intellektuella funktionsnedsättningen bedömas olika vid olika domar, ofta för likartad brottslighet. I vissa domar anses den intellektuella funktionsnedsättningen vara en förmildrande omständighet som exempelvis kan sätta ner ett fängelsestraff

några månader, vissa domar resonerar att en intellektuell funktionsnedsättning och ett stödbehov enligt LSS gör fängelse mindre lämpligt och dömer därför till skyddstillsyn. Medan andra alltså inte tar hänsyn alls.

Uppges fara illa av fängelse – döms ändå

Två bröder som båda har en intellektuell funktionsnedsättning som medför stora svårigheter, döms återkommande till fängelse, mestadels för narkotikarelaterad brottslighet. Brödernas kognitiva begränsningar visade sig tidigt, men en våldsam och kontrollerande pappa avstyrde insatser såsom särskola. De började missbruka under mitten av tonåren. I vuxen ålder har de bott på såväl stödboende som LSS-boende. De har svårt att förutse konsekvenser och bedöma andras avsikter. I personutredningar framgår att de båda bröderna återkommande utnyttjas av andra kriminella, exempelvis för förvaring av narkotika. I en personutredning gällande ena brodern uppges att det råder en enighet runt att han skulle fara illa av fängelse. Gällande den andra brodern uppges att frivården vid ett tidigare brottmål försökt ordna med skyddstillsyn tillsammans med kontraktsvård för missbruk och insatser från funktionshinderenhet, men då funktionshinderheten krävde månaders utredning, föll den idén och fängelse utdömdes.⁵² Två av nio genomgångna fängelsedomar gällande bröderna nämner deras funktionsnedsättning som en förmildrande omständighet. Personutredningens skrivning om att den ena brodern skulle fara illa av fängelse noteras i en av domarna, men rätten anser att det inte finns förutsättningar för en frivårdande påföljd då brodern har återfallit i brottslighet under pågående skyddstillsyn.⁵³

Begåvningsnivå som 6-åring – får högre straff än straffvärdet för brottet

41-årig man med 19 avsnitt i belastningsregistret, flera fängelsevistelser och domar om skyddstillsyn i bagaget, gällande narkotikabrott, trafikbrott, tillgreppsbrott och våldsbrott. Han har ADHD och intellektuell funktionsnedsättning av ej specificerad nivå. Det framgår att ett begåvningstest har placerat honom på samma nivå som en genomsnittlig 6-åring och han beskrivs ha omfattande svårigheter. Han har dessutom ett drogmissbruk. 2021 döms han till fem månaders fängelse för våldsamt motstånd och narkotikabrott. Inga förmildrande omständigheter nämns, däremot anses omständigheten att han återfallit i brott så kort tid efter tidigare brott,

⁵² Framgår av personutredning inlämnad i ett mål i Södertörns tingsrätt, 2022

⁵³ Stockholms tingsrätt, 2021

utgöra en försvårande omständighet. Straffvärdet för brotten uppgår till fyra månader, men en extra månad läggs på.⁵⁴ I en dom om skyddstillsyn finns en hänvisning till "psykisk ohälsa", men ingen av de fem genomgångna fängelsedomarna mot honom lägger vikt vid funktionsnedsättningen vid straffmätning eller påföljdsval.

Samma tingsrätt dömer samma person olika

En 48-årig man med över 60 avsnitt i belastningsregistret, mestadels gällande stöld och snatteri, döms återkommande till fängelsestraff eller skyddstillsyn i olika tingsrätter. I många av domarna finns ett resonemang runt hans intellektuella funktionsnedsättning, men i flera av dem nämns det inte. Mannen har ADHD samt en intellektuell funktionsnedsättning av ej specificerad grad. Hans utvecklingsnivå beskrivs i en dom som motsvarande ett tioårigt barn.⁵⁵ Han har stöd enligt LSS och bor på en gruppbostad och beskrivs ha svårt att styra över sina handlingar och hamnar ofta i situationer han inte kan hantera.

I 48-åringens fall hanteras funktionsnedsättningen olika i dom efter dom. I en dom om skyddstillsyn från 2013 beskrivs hans stödbehov och domstolen framhåller att en fängelsedom skulle ha negativ inverkan på honom.⁵⁶ 2014 tar en domstol hänsyn till att LSS-enheten förordar frivårdspåföljd och dömer till skyddstillsyn.⁵⁷ Ett år senare menar samma domstol att frivårdspåföljd inte är lämplig, då mannen på grund av sin funktionsnedsättning inte kan tillgodogöra sig frivårdens brottspreventiva insatser och dömer till fängelse. Inga förmildrande omständigheter nämns.⁵⁸ Ytterligare två år senare anser samma domstol i en dom om fängelse att hans intellektuella funktionsnedsättning är en förmildrande omständighet som sätter ner strafflängden.⁵⁹

Mellan 2017 och 2022 döms han återkommande till fängelse, och sitter i perioder häktad. Vissa av domarna anger hans funktionsnedsättning som en förmildrande omständighet som sätter ner strafftiden något, men inte alla. I flera domar nämns funktionsnedsättningen inte alls.

54 Göteborgs tingsrätt, 2021

55 Stockholms tingsrätt, 2017

56 Attunda tingsrätt, 2013

57 Stockholms tingsrätt, 2014

58 Stockholms tingsrätt, 2015

59 Stockholms tingsrätt, 2017

Anpassade påföljder saknas

Frihetsberövande påföljder

I Acta publicas genomgång av åtalade personer med intellektuell funktionsnedsättning, framkommer flera personutredningar där det lyfts att fängelse inte vore bra för den åtalade. Det finns även domar i genomgången där tingsrätten resonerar att fängelse är uteslutet på grund av personens intellektuella funktionsnedsättning. Samtidigt döms personer med intellektuell funktionsnedsättning återkommande till fängelse. Vidare har vi, som tidigare nämnt, sett domstolar resonera kring problematiken med att döma en person med en beständig intellektuell funktionsnedsättning som inte är behandlingsbar till rättspsykiatrisk vård, samtidigt som personer med intellektuell funktionsnedsättning återkommande döms till rättspsykiatrisk vård. Så gott som årligen återkommer formuleringar i Rättspsykiatriskt kvalitetsregisters årsrapporter om att personer med intellektuell funktionsnedsättning som huvuddiagnos är en patientgrupp ”vars behov kan vara svåra att tillgoda i en rättspsykiatrisk vårdmiljö” eller ”medför många svårigheter att hantera i en rättspsykiatrisk vårdmiljö”.⁶⁰ Det är tydligt i granskningen att det saknas frihetsberövande påföljder som är anpassade för gruppens stödbehov.

Frivårdande påföljder

Vad gäller frivårdande påföljder framgår det tydligt i genomgången att inte heller dessa är anpassade för gruppen. En skrivning som är återkommande i flera personutredningar och som sedan kan få genomslag vid valet av påföljd, är att frivårdande påföljd inte bedöms vara lämpligt till följd av personens kognitiva svårigheter. Frivårdspåföljder som skyddstillsyn innefattar ofta någon typ av brottsförebyggande program, vars innehåll kan vara svårt att ta till sig om man har kognitiva svårigheter. I flera personutredningar förekommer skrivningar om att personen till följd av sin funktionsnedsättning inte är lämplig för samhällstjänst eller

60 Se Rättspsykiatriskt kvalitetsregisters årsrapporter 2009-2022, [länk](#)

för att ta till sig frivårdens program. Det kan också vara svårt att sköta en frivård om man har svårt att passa tider eller ta sig till platser. Detta återspeglas sedan i många domar i resonemangen kring påföljd. I en dom står det exempelvis:

Av Kriminalvårdens yttrande framgår att skyddstillsyn och samhällstjänst inte bör väljas eftersom Frivården saknar möjlighet att erbjuda adekvat stöd och behandling för personer med intellektuella funktionsnedsättningar.⁶¹

Acta Publica har hittat flera mål där frivårdsföljder väljs bort till förmån för fängelse, just på grund av sådana skrivningar i personutredningarna. I ett mål där en 24-årig man med ospecificerad intellektuell funktionsnedsättning döms för försök till grov stöld efter ett inbrott, resonerar tingsrätten exempelvis att eftersom mannen tidigare dömts till skyddstillsyn och eftersom den påföljden inte skulle kunna skäpas genom att lägga till samhällstjänst på grund av att han inte är lämplig för det, så återstår bara fängelse.⁶²

Det finns också mål där det blir tydligt att möjligheterna till skyddstillsyn villkoras av vilket stöd personen har omkring sig. I flera mål lovar personal på de åtalades boende att se till att stötta den åtalade så att en skyddstillsyn ska fungera och domstolarna dömer därför till skyddstillsyn. I andra uppges att det saknas ett sådant stöd och frivårdande påföljd väljs därför bort.

Problem under verkställighet

Acta Publica har observerat att det ibland framkommer i personutredningar och domar att personer med intellektuell funktionsnedsättning har haft problem under tidigare verkställigheter, både när det gäller frivårdande och frihetsberövande påföljder. Det kan röra sig om att personer har fått varningar under sin skyddstillsyn eller på anstalt, uppskjuten villkorlig frigivning eller att skyddstillsynen har förverkats. Det syns också i domar att personer som tidigare har haft problem att leva upp till kraven som frivården ställer, döms till fängelse med hänvisning till detta.

61 Lunds tingsrätt, 2019

62 Solna tingsrätt, 2019

Av de 90 personer Acta Publica granskat närmare har minst 31 fått en eller flera varningar på anstalt. Varningar kan ligga till grund för uppskjuten villkorlig frigivning, indragna permissioner och besök. 21 personer ur gruppen har fått sin villkorliga frigivning uppskjuten.

Bland de varningar som har delats ut finns flera som rör att personen inte har dykt upp eller kommit i tid till arbetsplikten. Där finns också varningar för olämpligt beteende. En person varnas för att ha sagt ”fuck Sverige” och visat långfingret. Här finns också varningar för hot och våld mot personal samt vägran att lämna drogprov.

I ett mål gällande olaga hot som ägt rum på anstalt framgår att anstaltspersonalen inte visste om att den intagne hade en intellektuell funktionsnedsättning. Mannen, som har en intellektuell funktionsnedsättning som gränsar till måttlig, uttalade ett hot mot tre anställda på anstalten. Han pekade på dem och sa att han skulle slakta deras familjer. Efter hotet placerades han avskildhet. Tingsrätten slog fast att mannens beteende påverkades av hans intellektuella funktionsnedsättning, och satte ner straffet så att mannens pågående fängelse dom fick omfatta även denna brottslighet. En av de anställda berättar i domen att hon inte visste något om mannens historik, men tolkade honom som ”udda” och annorlunda mot de övriga klienterna.⁶³ Målet väcker frågor om fängelser har rätt kunskap och verktyg för att bemöta personer med intellektuell funktionsnedsättning, när anställda saknar denna information om klienterna.

FN:s minimiregler för hur fångar ska behandlas, som brukar kallas Mandela-reglerna, slår fast att disciplinåtgärder i fängelse inte får utdelas för beteende som är ett resultat av en persons intellektuella funktionsnedsättning. Iakttagelserna väcker dock frågan om gruppen riskerar att drabbas hårdare av Kriminalvårdens sanktioner på grund av sin intellektuella funktionsnedsättning. Detta är något som skulle behöva undersökas mer.⁶⁴

63 Göteborgs tingsrätt, 2021

64 United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, *The United Nations Standards Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela-rules)*, [länk](#)

Avslutande diskussion

När gruppen intellektuellt funktionsnedsatta har diskuterats i den kriminalpolitiska debatten har fokus ofta legat på personer med en svår intellektuell funktionsnedsättning.

Acta Publicas granskning visar att denna diskussion är felriktad. Personer med svår intellektuell funktionsnedsättning dyker ytterst sällan upp på de åtalades bänk. Detta kan dels bero på att deras möjligheter att ens begå brott är begränsade av funktionsnedsättningen och av att de ofta har mycket stöd omkring sig. Det skulle också kunna bero på att åklagare använder sig av möjligheten till åtalsunderlåtelse i större utsträckning för denna grupp.

Däremot ställs personer med lindrig och måttlig intellektuell funktionsnedsättning årligen inför rätta och döms för brott. De sätts i häkte, döms till fängelse och döms till rättspsykiatrisk vård. Personer i dessa grupper kan ha omfattande stödbehov. Det är framför allt denna grups rättssäkerhet som i dag behöver diskuteras. Det här är personer som omfattas av LSS, och som ska garanteras den stöd och service de behöver för goda levnadsvillkor. Den godtycklighet som har uppdagats i den här rapporten, där vi bland annat har visat att samma personer behandlas olika från dom till dom, visar att deras rättssäkerhet inte är garanterad.

Det saknas vidare anpassade påföljder, både när det kommer till frivårdsprogram som personer med kognitiva svårigheter kan ta till sig, anpassad samhällstjänst och när det kommer till frihetsberövande påföljder. Det finns stark anledning att misstänka att personer med intellektuell funktionsnedsättning riskerar att missgynnas av att det saknas frivårdspåföljder anpassade efter deras behov. Vidare är varken fängelse eller rättspsykiatrisk vård anpassade miljöer för personer med intellektuell funktionsnedsättning. De förslag om slutet boende eller sluten stödenhet som har lagts fram av två statliga utredningar, och som är en lösning som förespråkas av funktionshinderorganisationer, skulle åter behöva komma upp på bordet. Särskilt i ljuset av Kriminalvårdens överbeläggningar, som gör miljön i fängelser allt tuffare.

Vidare behöver rättsväsendet få syn på den grupp intellektuellt funktionsnedsatta som utnyttjas av andra i brottslighet. 2023 kom en ny lag som gjorde det straffbart att värva minderåriga till brott. Det vill säga att anlita, betala, instruera, överlämna egendom till eller på annat sätt involvera en person som är under 18 år i brottslig verksamhet. Acta

Publicas granskning visar att det förekommer att intellektuellt funktionsnedsatta utnyttjas i brottslighet, antingen genom att de hotas eller genom att andra drar nytta av deras godtrogenhet. Det finns anledning att diskutera en liknande lagstiftning rörande denna grupp. Att personer med intellektuell funktionsnedsättning förekommer i den gängkriminala miljön och i extremistiska sammanhang är något som behöver uppmärksammas och som ställer särskilda krav på rättsväsendet.

Acta Publicas rapport visar också att diskussionen om huruvida måttligt och svårt intellektuellt funktionsnedsatta ska kunna åtalas och dömas för brott behöver återupptas. I granskningen förekommer personer där det i domarna framstår som högst oklart om de förstår att deras handlingar utgör ett brott, än mindre om de förstår vad en rättsprocess går ut på.

Det har, trots att frågan är välutredd, saknats en politisk vilja att gå vidare med förslag kring återinfört tillräknelighetsrekvisit och kring en tredje frihetsberövande påföljdsform, sluten stödenhet eller slutet boende.

Att minst 135 personer med intellektuell funktionsnedsättning, som omfattas av LSS, årligen ställs inför rätta påkallar en större diskussion om hur dessa personer ska få sina rättigheter tillvaratagna i rättsväsendet.

Är en domstol verkligen rätt sammanhang att hantera att en boende på en gruppbostad har kastat en kopp i golvet? Eller att en intellektuellt funktionsnedsatt person har kallat sin förvaltare för tjockis och glasögonnorm? Är fängelse rätt plats för en person som bor på gruppbostad med personal och har stödbehov i sin vardag? Är rättspsykiatri rätt plats för personer med tillstånd som är beständiga och inte kan behandlas? Trots återkommande statliga utredningar är frågor som dessa ännu inte lösta.